

KIRGIZ KADINLARINDA SAÇ, BAŞLIK VE STATÜ*

Halr, Headdress and Status In Kyrgyz Women

Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAY**

ÖZ

Bu çalışmada Kırgız kızlarının uzun bir tarihe sahip olan başlıklarının yanı sıra yaş sınıfları, saç örgüleri, özellikleri ve onlara bağlı inanışlardan bahsedilmiştir. Geniş bir coğrafyada yaşayan Türk boyları, tarihin eski çağlarından beri dünya medeniyetine büyük katkı sağlamışlardır. Onlardan biri de Kırgız Türkleridir. Çok eskiden beri Kırgız aile yapısında olsun, toplumda olsun, kadınlar küçümsemeyecek kadar önemli bir yere sahip olmuşlardır. Kırgızlar her ne kadar soyun devamı için gerekli olan erkek çocuğun önemine her fırsatta vurgu yapmış olsalar da, “evin kutu” dedikleri kızları, kadınları erkeklerden ayırt etmemiş, aşağı bir mevkide düşünmemişlerdir. İleride evlenip başka evin ferdi olacaklarından kız çocuklarını misafir olarak görmüş ve onlara özel davranmışlardır. Bundan dolayı Kırgızlar yaşlarına ve statülerine göre “biykeç”, “beşkökül”, “koluktu”, “kelin”, “zayıp”, “baybiçe” olarak adlandırdıkları kızlarına, kadınlarına giysilerin en güzelini ve süslüsünü giydirmişler, evlendiği zaman giymesi için de sandıklarda saklamışlardır. Hayat ve yaşam tarzından ve biraz da dini kuralların etkisiyle ortaya çıkmış giysilerin en başında kadınların başlıkları gelir. Kültürün önemli yansımalarından biri olan Kırgız kadınların millî başlıklarının kullanım süreci uzun bir geçmişe dayanır ve çok eski zamanlardan beri çeşitlilik gösterir. Kızların küçükken giydikleri “takıya topu”, büyüdüğüde giydikleri “tebetey”, nişan başlığı olarak kabul edilen ve evlenen kızın baba evinden giyip çıktığı “şökülö”, evlilik simgesi olan “eleçek” gibi başlıklar, süsleri ve yapılaş şekilleriyle sosyal mesajlar barındırır. Kadın başlıkları da maddî kültürün diğer öğeleri gibi toplumun ideolojik görüşleri ve bakış açıları ile sıkı sıkıya bağlıdır. Başlıkların yapım ve süslenme şekillerinde, saçların örgüsündeki farklarda arkaik inanış ve kültürel dayanan pek çok düşünce tarzı saklıdır. Ayrıca söz konusu başlıkların gelişimine dinî inanışların da etkisi olmuştur. Örneğin, şapkalara takılan kuş tüyleri kutsal bir anlam içermektedir. Çünkü Kırgızlar tarafından bazı kuşların tüyleri, kanatları ve tırnakları tılsımlı olarak bilinir ve koruyucu güce sahiptir. Ayrıca kadınların evlendikten sonra saçlarını gizlemesi ve başlarını kapatması da buna bir örnektir. Kırgızlar, kadınların başlıklarını saçlarından ayrı düşünmezler. Bundan dolayı kızlar, saçlarının sağlıklı büyümesi için daha küçük yaşlardan itibaren ellerinden gelen her şeyi yapar; kötü ruhlardan ve nazardan korunmak için gereken neyse yerine getirirler. Kırgızlar arasında kadınların saçlarına kötü ruhların musallat olmaması ve nazar değmemesi için yerine getirilmesi gereken kurallar çoktur. Dolayısıyla Kırgızlar geleneksel hayatlarında başlıklarıyla ilgili bir takım kurallara uymak zorundadırlar. Örneğin, başlıklar yere bırakılmaz, üzerine oturulmaz ve basılmaz. Kırgızlara göre başlık demek, baş demektir. Her zaman yukarıya asılır, temiz tutulur ve kutsal olduklarına inanılır. Kırgız kadınlarının saç süsleri çeşitliliği ile öne çıkar. Saç kap ve benzeri süsler kadınları sadece kötülüklerden korumakla kalmaz, göç esnasında saçların temiz tutulmasını da sağlar. Kırgız kadınlarının başlıklarının millî özelliklerinin şekillenmesi halkın etnik tarihi ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Anahtar Kelimeler

Saç ve statü, eleçek, takıya, tebetey, şökülö.

ABSTRACT

In this study, besides the headdresses of Kyrgyz women/girls with a long history, age classes, hair weaves, features and beliefs related to them have been tried to be mentioned. Turks living in a wide geography have made a great contribution to world civilization since the earliest ages of history. One of them is the Kyrgyz Turks. For a long time, girls/women have had an important place in the Kyrgyz family structure and society. Although the Kyrgyz emphasized the importance of the male child, which is necessary for the continuation of the lineage, they did not distinguish the girls/women, whom they called “evin kutu”, from the men, didn't look them down, saw them as guests and treated them special as they would marry in the future and become members of another house. For this reason, the Kyrgyz dressed their girls/women, who classified them as “biykeç”, “beşkökül”, “koluktu”, “kelin”, “zayıp”, “baybiçe” according to their age, and kept them in chests to wear when they got married. The headdresses of girls/women come first among the clothes that have emerged with the influence of life and lifestyle, even if a little, with the influence of religious rules. One of the important reflections of the culture, the national titles of Kyrgyz girls/women have a long history and have varied widely since ancient times. Headdresses such as the “takıya topu” worn by the girls when they were

* Geliş tarihi: 11 Ekim 2021 - Kabul tarihi: 24 Kasım 2021

Diyanbay, Mayramgül. “Kırgız Kadınlarında Saç, Başlık ve Statü” *Millî Folklor* 132 (Kış 2021): 198-207

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum/Türkiye, mayramgul@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4990-6386.

little, the “tebetey” that they wore when they grew up, the “şökülö” that the married girl wore from her father’s house, and the “eleçek”, the marriage symbol, gave a message to the society with their ornaments and the way they were made. At the same time, the titles of girls/women, like other elements of material culture, were closely tied to the ideological views and perspectives of the society. Many ways of thinking based on archaic beliefs and cults are hidden in the way the headdresses are made and decorated, and the differences in the braiding of the hair. In addition, religious views/beliefs have also influenced the development of these titles. For example, feathers attached to hats have a sacred meaning. Because the feathers, wings and nails of some birds are known as talismans by the Kyrgyz and have protective power. An example of this is that women hide their hair and cover their heads after marriage. The Kyrgyz did not consider the headdresses of girls/women separately from their hair. For this reason, they did everything they could to ensure that their daughters’ hair grew healthy when they were young, and they also did whatever was necessary to protect them from evil spirits and the evil eye. Among the Kyrgyz, there are many rules that need to be followed to prevent the evil spirits from haunting the hair of girls/women and not to be touched by the evil eye. Therefore, Kyrgyz people have followed a set of rules against titles in their traditional lives. For example, the titles are not left on the ground, they are not sat on and they are not printed. According to the Kyrgyz, the title means head. They have always hung it up, kept it clean and believed to be holy. The hair ornaments of Kyrgyz girls/women stood out with their diversity. Hair caps and similar ornaments not only protected women from evil, but also ensured that their hair was kept clean during migration. The shaping of the national characteristics of the headdresses of Kyrgyz girls/women is closely related to the ethnic history of the people.

Keywords

Hair and status, eleçek, takıya, tebetey, shokulo.

Giriş

Sosyal hayatın temelini oluşturan ve kültürel yapı içinde büyük öneme sahip olan kadın, Kırgız kültüründe de önemli bir mevkie sahiptir. Evin simgesi haline gelen Kırgız kadını, çocuk bakımı, mutfaktaki işi, aileyi bir arada tutma yeteneği, yeri geldiğinde kahramanlığıyla adını duyurmuştur. Dolayısıyla toplumda önemli yere sahip olan ve çeşitli görevler üstlenen Kırgız kadınların giyim kuşamı da halkın yaşam tarzına, inanışlarına göre gelişerek varlığını sürdürmüştür. Kırgız kadın giysilerinin çıkış noktası göçebe döneme kadar uzamaktadır. Kırgız kadınların milli kıyafetleri toplumda hâkim olan ideolojik görüş ve anlayışlarla da sıkı sıkıya bağlıdır. Özellikle kadının başlıklarıyla beraber saçlarıyla ilgili uygulamaların kökü arkaik döneme kadar uzamaktadır. Kırgızların geleneksel yaşamında, saç örgüsü ve başlığına bakılarak kadınların hangi yaş grubunda olduğu anlaşılmıştır. Ç. Valihanov’un da verdiği malumatlara göre, kadınların evli veya bekâr olduğu, saç ve başlıklarının yapımından anlaşılmaktadır (1984: 310). Evli kadınlar saçlarını iki örgü olarak örerlerken, uçlarına ses çıkaracak şekilde gümüşten yapılmış süsler bağlarlar. Bekâr kızlar ise saçlarını küçük küçük ve daha çok parçaya ayırarak örer, uçlarına boncuklar takarlar. Buna “*kırk örgü*” veya “*beş kâkül*” denir. Evlenmekte olan kızın saçı iki örgü olarak örülür ve hayatının bereketli olması dileğiyle kuyruk yağı ile yağlanır. Böylece kızın saçının iki örgü olması bir sonraki yaş grubuna ve statüye geçme anlamına gelir (Moldokulova, 2016: 22). Kırgızlarda evlenmemiş kızlara “*kara dalı*” derler. Bu terim Anadolu’daki kız kuruşu ifadesinin karşılığıdır. Bundan dolayı Kırgızlar, kırk örgülü saçın kızın sırtını [Kırgız Türkçesiyle dalısını] uzun süre kapatıp kalması sebebiyle evlenmemiş kıza “*kara dalı*” demişlerdir. Oysa evlenmiş kızın saçı iki örgü şeklinde örülerek saç kabında gizlenir. Kırgız kadınları yaş gruplarına ve özel konumlarına göre *ükü/takıya topu, tebetey, şöküle, eleçek* adını verdikleri başlıklar takarlar.

Kız ve Saç

Kırgızlar kadın terimini bakire kızlar için kullanmazlar, sadece evlenmiş kadınlar için kullanırlar. “*Kırgız Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*”nde kadın sözcüğü “*Caman bolso*

katınıñ, kaçat senden cakınıñ” (Kötü olursa kadının, kaçar senden yakının) atasözüyle beraber evli dişi cins olarak açıklanmıştır. Kız sözcüğü ise “*Anne ve babanın dişi çocuğu, dişi cins, büyümemiş veya büyümüş genç insan*” olarak verilmiştir (Abduldayev vd. 1969: 296, 386). Günümüzde ise “*katın*” (kadın) sözcüğü Türkiye’deki karı sözcüğü gibi kaba olarak kabul gördüğünden “*ayal*” (bayan) sözcüğü tercih edilmektedir.

Kırgızlar ileride evlenip başka ailenin ferdi olacağından baba evinde “*konuk*” dedikleri kızlarına özel davranır, daha küçük yaşından itibaren giysisinin en iyisini, görkemlisini giydirir ve evliliğe hazırlarlar. Ayrıca kıza saygı gösterilmesi gerektiğini “*kızdın kırk çaçı uluu*” (kızın kırk saçı ulu) atasözüyle ifade ederler. Atasözünden de anlaşılacağı üzere kızın değeri aynı zamanda saçıyla da ölçülür. Bu durum çağdaş Kırgız şairlerinin eserlerine de yansımış ve şair Baydılda Sarnagoyev:

Kılımda kızdın atı uluk, Asırlardır kızın adı ulu,
Kırgızda kızdın çaçı uluk. Kırgız’da kızın saçı ulu.
Cırgalın körböyt düynönün, Güzelliğini göremez dünyanın,
Kız sıylabas makuluk. Kıza saygı göstermeyen mahlûk (Sarnagoyev; 1984: 62) satırlarıyla kızların önemine değinir.

İnsanın bir uzvu olarak kabul edilen saç, Kırgız kadınları için önemli bir değere sahiptir ve saçın şekli, kızların veya kadınların özel konumlarını yansıtır. Dolayısıyla kadınların saçlarını örme şekli, boş bırakması, kesmesi isteğe göre değil, konumuna göredir. Bu durum Manas Destanı’nın “*Kökötay’ın Kerezi*” (Kökötay’ın Vasiyeti) bölümünde:

Çaçtarına karata, Saçlarına göre,
Berek eken amaldı. Ediyorlar muamele, (Manas 3. kitep, 1977: 67) şeklinde geçmektedir. Bu sözlerden de Kırgızların kız çocuklarının saçlarına önem verdikleri anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak Kırgızlar, saçların şekline, kullanımına göre çeşitli inanışları da yaşatırlar. Örneğin at yelesi gibi sert ve kalın saç sahibi olan kızların ketum, cesur olmalarına; saçları yumuşak, ince telli olanlarının ise merhametli ve duygusal olmalarına inanırlar. Saçın uzun ve gür olmasına özen gösteren Kırgızlar, kız çocuğu dünyaya geldiği günden itibaren saçının güzel olması için gereken neyse yaparlar. Daha gür saç sahibi olması için babalar kızlarının “*karın saçını*” yani doğum saçını ustura ile sıfıra vurur; anneler ise tıraş olmuş kızlarının başına ekmek koyarlar. Ayrıca bu dönemde suparaya¹ daha fazla un konulur. Kırgızlara göre ekmek ve un berektir. Dolayısıyla bu uygulamaları yaparak kızlarının saçlarının gür çıkmasını isterler. Gür ve güzel olur inancıyla kız çocuklarının saçlarını yaklaşık üç yaşına kadar usturayla tıraş ederler. Kesilmiş ya da tıraş edilmiş saçlar yere atılmaz, kapalı bir yerde saklanır. Etnograf Toktobü Bayaliyeva, bu durum için “saçları gizlemek, musallat olacak kötü ruhların saçlar üzerinden saçın sahibine ulaşacağı ve zarar vereceği korkusundan dolaydır” (1967: 123) der. Kız çocukları üç dört yaşına gelince saçlarını uzatmaya başlar ve her yıkamada yoğurt sürüp durularlar. Bu uygulama saçların güzel uzamasını sağlar (Akmataliyev, 2011b:25). Kırgızlar kızların güzelliklerini “*saçları topuklarına yetiyor*”, “*saçları yeri çiziyor*”, “*kömür gibi saçı var*” gibi sözlerle tarif ederler.

Sekelek Dönem ve Kırk Örgü

Kızların artık yavaş yavaş kendilerini tanıdığı, annelerine yardım etmeye başladığı döneme Kırgızlar arasında “*sekelek dönemi*”; bu yaş dönemindeki kıza da “*sekelek kız*” denir. “*Sekelek*” döneminden itibaren kızların saçları kırk örgü olarak örülür. Buna “*kırk örgü*”nün yanı sıra “*beş kâkül*” de denir. Kızların “*sekelek*” dönemi 5-7 yaş arasıdır. Bu dönemdeki kızlar henüz hayatın zorluklarını anlayamayacak kadar küçüktürler.

Bu dönemlerinde anneleriyle ev gezmelerine gider, genelde günleri dışarıda oynamakla geçirirler. Söz konusu yaşa girmiş kızların kulaklarını delme, küpe takma ve saçlarını ilk örme işlemleri özel törenlerle yapılır. Kızın saçını ilk ören kadın sıradan biri olmaz; yaşını başını almış, toplumda itibar gören ve çok çocuk sahibi olan biri tercih edilir. Bunun sebebi kızın da gelecekte o kadın gibi itibarlı ve doğurgan olması arzusudur. Kızın saçını ilk ören kadının eli boş bırakılmaz, evin ekonomik durumuna göre çeşitli hediyeler verilir. Müstakbel yaşamının iyiliklerle dolu olması dileğiyle “sekelek” kızın saçını kırk örgü hâlinde örülürken; hayatının bereketli olması isteğiyle de saçına yağ sürülür. Ayrıca “saflığı, temizliği kaybolmasın” duaları eşliğinde örgü uçları beyaz ipe sıkıca bağlanır. Bu beyaz ipe “çaçuçtuk” yani saç ucu denir. “Çaçuçtuk”ların bağlanmasındaki maksat, uca kadar örülmüş saç örgüsünün açılmamasıdır. Beyaz ipten veya pamuktan eğirilerek yapılan “çaçuçtuk”lar saçları kırk örgülü kızlar için özel olarak hazırlanır. “Çaçuçtuk”lar aynı zamanda annenin kızına ettiği güzel ve kutsal duaların bir simgesidir. Varlıklı aileler “çaçuçtuk”un ucuna boncuklar dizerler. “Sekelek kızlar” genelde “ükü topu” ya da “takıya topu” adı verilen hafif başlıklar giyerler. “Takıya topu” ve “ükü topu” kırmızı, yeşil, mavi kumaşlardan yapılır ve tepesine çeşitli kuşların kanat ve kuyruklarından alınmış telek (Attokurov, 1998: 119; Cusupov vd. 2011: 383; takılır. “Ükü topu” denilmesinin nedeni de Kırgız Türkçesinde baykuş anlamına gelen “ükü”nün kanat ve kuyruklarından alınmış teleklerin takılmasındandır. Kırgızlar totemik inanışın bir kalıntısı olarak, bazı kuşların olağanüstü güçlere sahip olduklarına inanırlar. Onlardan biri de baykuştur. Başlıkları telekle süslemeleri, kızlarını nazardan ve kötülüklerden korumak içindir.

“Kızga kırk üydön tyuu” (Kıza kırk evden uyarı) atasözünde olduğu gibi Kırgız kızını sadece bir aile değil, toplum eğitir. Kırgızlar, kızların eğitimine büyük önem verirler. Kızlar “sekelek” dönemini geçip, büyümeye başladıkları “testiyer” dönemine girdikten sonra, annesi başta olmak üzere yenge ve ablaları aracılığıyla günlük hayata dair her şeyi öğrenmeye başlarlar. Kızların “testiyer” dönemi 10-13 yaş arasındadır. Kız adeta yenge ve ablaların hayat mektebinde yetişir. Büyüme çağındaki kızlara yenge ve ablaları oturma, kalkma, konuşma vb. günlük hayata dair davranış kalıplarını öğretirler. Bundan dolayı Kırgızlar “Ecenı körüp siñdi ösöt” (Ablayı görüp kardeş büyür) derler. Kız çocuğu, başkasının aile ferdi, bilmesi gerek düşüncesiyle, kıza, ergenlik yaşına girmeye başladığı dönemden itibaren yorganları yüklüklere düzgün bir şekilde yerleştirmeyi, evi süpürmeyi, bulaşık yıkamayı, inek sağmayı öğretirler. Bu durumu “Kızduu üydö kıl catpayt” (Kızı olan evde kıl olmaz) atasözü güzel bir şekilde özetler. Ayrıca kızlara yüksek sesle konuşmanın, kahkaha atmanın ayıp olacağı konusunda uyarıda bulunurlar (Akmataliyev, 2011a: s. 66). Kızların gelin gittiği evde mutlu olması, baba evine dönmemesi için “Taş tüşkön cerinde oor” (Taş düştüğü yerde ağırdır) diyerek en iyi şekilde eğitim ve terbiye vermeye çalışırlar. “Testiyer kızlar”, “sekelek kızlar” gibi anneleriyle ev gezmelerine gitmezler, utanırlar; ayrıca onların dışarıda gezmeleri toplumda da hoş karşılanmaz. “Testiyer kızlar”, “sekeler kızlar”ın giydiği “ükü/takıya topu”nun yerine, tepesine turnanın kanat veya kuyruk tüylerinden takarak yapılmış “tebetey” giyerler. Bu başlığın kenarındaki kürk, ailenin ekonomik durumuna göre çeşitli hayvan postlarından yapılır. Örneğin, zengin aileler kızlarının “tebetey”lerinin kenarına sansar ve kunduz gibi hayvanların kürklerini tercih ederken, sıradan aileler daha çok kuzu kürkü kullanırlar. Kırgızlar çok eskiden beri av hayvanları olan kunduz ve sansar postlarına değer vermiş ve yararlanmışlardır. “Tebetey”, kızların yaş gruplarını yansıtan önemli göstergelerden biridir. Bu başlığın tepesindeki kuş tüylerinin de kızları nazardan ve kötülüklerden koruyacağına inanılır (Dıykanbayev, 2016:

647). Kırgızlar kendi başlıklarını birine hediye etmez, vermez ve yere bırakmazlar; her zaman yüksekçe bir yere asarlar (Cusupov, 2011: 381-382). Çünkü onlar için başlıklar kutsaldır ve aynı zamanda milli simgedir.

Karkıraluu/Beş Kökül Kız ve Koş (Çift) Örgü

“Karkıraluu kız” veya “beş kökül kız” 15-17 yaşlarındaki genç kızdır. “Tebetey”ine turnanın kanat ve kuyruk tüyü takıldığından “karkıraluu” yani “turnalı” kız denir. “Tebetey” ve “ükü/takiya topu” giyen kız, evlenmemiş kızdır. Dolayısıyla söz konusu başlıklar bekârlık, kızlık işaretidir. Destanlarda da kahramanlar “karkıraluu kız aldım” ya da “beş kökül kız aldım” ifadeleriyle önceden evlenmemiş kızla evlendiklerini belirtirler. Aynı zamanda Kırgızlar “Hangi kıızı?” sorusuna “eleçekli kıızı”, “tebeteyli kıızı”, “takiya topulu kıızı” diyerek, kızların saç ve başlıklarıyla yaş ve konumlarını ifade ederler.

1917 Ekim Devrimi’nden önce kızların yaşı on dört, on beşi geçince evlenme yaşına gelmiş sayılırlardı. Koca evine gidecek olan kızın kırk örgü saçını yengeleri çözer ve iki örgü olarak örerler. Örölmüş saçın ucuna “çaçpak” takılır. Diğer ismi “saç bağı”, “çolpu” olan ve gümüşten yapılan “çaçpak”, saçı aşağıya çekmekle beraber güzel gösteren ve iki örgü saça bağlanan bir süstür (Karasayev, 2016: 771). Eğrilmiş ipek ipe yüzükler şeklinde geçirilen, üçgen, kare şeklindeki gümüşlere boncukların işlendiği “çaçpak”lar XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Atkurov, 1998: 119). Eskiden Kırgızlar kızların küpe, bilezik, çaçpak gibi eşyalarını hep gümüşten yaparlardı. Gümüş, Kırgızlar için koruyucu bir güce sahip olmakla beraber temizliğin, güzel dileklerin ve aşkın simgesi olmuştur (Antipina vd. 2004: 45). Dolayısıyla nişan töreninde oğlan tarafı kıza mutlaka gümüş küpe takar. “Çaçpak”ların yapımı ve saça bağlanma şekli bölgesel özelliklere göre değişiklikler gösterir. Ayrıca “çaçpak”, kadının yaşını ve konumunu da ifade eder. Çünkü “çaçpak”ı kızlar evlendikten sonra yani gelinler takarlar. Saç uçlarındaki “çaçpak”lar, gelinlerin güzelliklerine güzellik katmanın yanı sıra vücutlarını dik tutmasına da yardımcı olur. Kırgızlar eskiden süs eşyalarının da koruyuculuk özelliklerine sahip olduğuna inanırlardı. Dolayısıyla çeşitli desen ve şekillerde, özellikle ay ve yıldız motifleri işlenmiş “çaçpak”lar aynı zamanda Kırgızların inanışlarına göre gelinleri kötülüklerden ve nazardan korur. Bu durumu tabiat kültü ile bağdaştırmak mümkündür (Bayaliyeva, 1972:34; Baycigitov, 1985:34; Dıykanbayeva, 2016: 29-56). Ayrıca Kırgızların inanışlarına göre kadınlar yürürken “çaçpak”larından çıkan sesler kötü ruhların korkup uzaklaşmasını sağlar. XIX-XX yüzyıllara ait “çaçpak”ların çeşitlerini günümüzde Kırgız Tarih Müzesi’nde görmek mümkündür (Akmataliyev, 2011: 31). Kırgız kadınların süs eşyalarından biri olan ve saçlarına taktıkları “çaçpak”, “çolpu”, “çaçuçtuk”ların işlevleri aynıdır. Bu işlevler, hem kadınların güzelliğine güzellik katmak hem de kadınları kötü ruhlardan, nazardan korumaktır. Evlenecek olan kızın saçını iki örgü olarak örüp ucuna “çaçpak” taktıktan sonra saç “çaç kap”ına (saç kabı) koyarlar. Yani evlenecek olan kızın saçını örtülür (Antipina vd. 2004: 38). Bu yüzden, Kırgız kadınlarının süs eşyalarından biri de saç kabıdır. Saç kabı özel olarak kırmızı, yeşil, mavi kadifeden çeşitli işlemelerle süslenerek uçlarına boncuk veya desenli gümüşten “saçpak” takılan iki örgü saçın sığabileceği şekilde yapılmış bir süs ögesidir (Akmataliyev, 1996: 227). Aynı zamanda saç kapları göç esnasında saçların kirlenmemesini ve tozlanmamasına da sağlar. Göç esnasında özellikle doğum yaşında olan kadınlar saçlarını saç kabına koymaya özen gösterirler. Çünkü onlar doğurduklarında albastıların, kötü ruhların saçlarına yapışacaklarına ve saçları üzerinden vücutlarına hastalık ve yahut kötülük yayabileceklerine inanırlar (Antipina vd. 2004: 45). Evlenmekte olan yani koca evine gidecek olan kızın “tebetey”i

çıkarıldıktan sonra anne ve babası tarafından “şökülö” adı verilen huni şeklindeki süslü başlık takılır (Abramzon, 1971:127; Acı, 1991: 119;). “Şökülö” kızların kocasının memleketine giderken giydikleri geleneksel bir başlıktır. Bundan dolayı “şökülö” nikâh başlığı olarak da değerlendirilir. Tepesine kuş tüyleri takılmış “şökülö”leri zengin aileler gümüş, boncuk ve inci takarak süslerler (Attokurov, 1998: 119). Çıkarılan “tebetey” kızın kendisinden daha küçük kız kardeşine takılır. “Saç örme” olarak adlandırılan bu tören, aynı zamanda kızlık döneminin sona erdiği, kadın olunacağı anlamına gelir. Vedalaşma zamanı gelince kızın annesi, varsa anneannesi, ninesi, yengesi ve ablaları ağıt yakarlar (Acı, 1991: 119). Ağıtlar genellikle kıza nasihat şeklindedir:

Kaynata deĝen bir curt bar,
Kartaygança sıylap öt.
Kaynene deĝen bir curt bar,
Dastorkon cayıp sıylap öt.
Arça beşik ırgap öt,
Alganın menen cırgap öt.
Kayın beşik ırgap öt,
Küyöön menen cırgap öt.

Kaynata denen bir yurt var,
Yaşlansan da saygı göster.
Kaynana denen bir yurt var,
Sofra hazırlayıp saygı göster.
Ardıçtan beşik salla,
Aldığınla güzel yaşa.
Kayın ağacından beşik salla,
Kocanla güzel yaşa (Akmataliyev, 1998:

335).

Kırgızlarda iki örgü saç evliliğin, biriyle eş olmanın ve ayrıca “sekelek/testiyer” döneminin sona erdiğinin işaretidir. Evlenene kadar kızlar başörtüsü takmazlar, “ükü topu” ve “tebetey” takarlar. Yeni evlenen kızın başına kayınvalidesi tarafından beyaz başörtü takılır. Dolayısıyla başörtü evliliğin simgesi olmuştur. Kızın gelin geldiği ilk gün kayınvalide tarafından takılan beyaz başörtü sonradan kırmızı, yeşil, mavi gibi çeşitli renklerle de karşımıza çıksa da Kırgız kadınları hiçbir zaman başlarına siyah başörtü takmazlar. Siyah, yas rengi olarak kabul edilir ve kocası ölen kadın siyah başörtüsü takar. Kocası ölen kadınlar taktıkları siyah başörtülerinin önünü bağlamaz, açık bırakırlar. Bu durum yas tutmanın, üzgün olmanın işareti sayılır (Akmataliyev, 2011a: 80) ve yıl aşımı verene kadar yani bir yıl devam eder. Evlilik töreninde “Ak cooluguñ başından tüşpösün” (Ak başörtünün başından düşmesin) duası da bu sebeple edilir. Kızın baba evinden giyip geldiği “şökülö” tekrar geri, baba evine gönderilir ve sonraki evlenecek kızlar için sandıkta saklanır (Abramzon, 1971: 125). Böylece yeni evlenen kızlar için “koluktu dönemi” başlar. “Koluktu dönemi” nişanlı, yeni evlenmiş ve henüz çocuk sahibi olunmamış dönemdir. “Gelin dönemi” ise artık doğurduktan sonraki dönemdir.

“Cuban/zayıp/ayal, kaz eleçekçen zayıp” dönemi ise kadınların fizyolojik olarak doğurganlık kabiliyetlerinin devam ettiği dönemdir. “Eleçek”, Ala Dağları andıran beyaz kumaştan yapılan, beyaz ve yüksek bir kadın başlığıdır (Abramzon, 1971: 129). Araştırmacılar “eleçek”in geniş bir şekilde yayılma dönemi olarak XIX. yüzyılı işaret ederler (Attokurov, 1998: 118). Kırgız kadınları “eleçek”i gururla takar ve taşırlar. “Eleçek”in yapımı da tıpkı “tebetey”de olduğu gibi ailenin ekonomik durumuna göre değişir. “Eleçek”i zengin aileler ince kumaşlardan dokuz kat sararak yaparken; yoksul aileler en fazla yedi kat yapabilmişlerdir. Ayrıca varlıklı aileler kenarlarını pahalı taşlarla süslerken; sıradan aileler kenarlarına taş ve boncuk takmaz, sade yaparlar (Soltonoyev, 1991: 223). Aynı zamanda “eleçek” yapılış özellikleriyle de topluma bir mesaj verir. Seyyah B. Grombçevski “Eleçeğin tüm özelliklerini öğrendikten sonra karşına çıkan Kırgız kadınının eleçeğinin sarılma şeklinden, yüksekliğinden, kuyruğundan ve deseninden hangi aşiretten olduğunu anlarsın” (Antipina vd. 2004: 37) der. Ayrıca “eleçek”lerin yapımında kadınların yaş özelliklerine göre de özen gösterilir. Yapımı

sarığa benzeyen “*eleçek*”in hangi devre ait olduğu ile ilgili araştırmacılar tarafından çeşitli fikirler ortaya atılmışsa da henüz ortak bir görüşe varılamamıştır.

“*Baybiçe/kazanbak eleçekçen/ kempir*” (yaşlı hanım/ kazanbak eleçekli/ kocakarı) dönemi ise artık doğum kabiliyetinin olmadığı, yaşın ilerlediği dönemdir (Akmataliyev, 2011a: 40). Bu tür kadınlar başlarına “*eleçek*”in “*kazanbak*” yani büyük olanını takarlar. “*Kazanbak eleçek*”in bir özelliği sırf pamuklu kumaştan olmasıdır. “*Koluktu*” yani genç kadınların “*eleçek*”lerinin alın kısmı boncuklarla süslenirken, yaşlı kadınların “*eleçek*”leri daha sade yapılıdır. Kırgızlarda “*eleçek*”ler günlük hayatta fazla kullanılmaz. Genellikle göç esnasında, düğünlerde, dünürücü veya misafir geleceği zaman, misafirliğe gidildiğinde ve bayramlarda takılır. Günlük hayatta ise yazma, başörtü takılır. “*Eleçek*”, sahibi ölünce kefen olarak kullanılır. Bir bakıma “*eleçek*” önceden hazırlanmış ve kadınların başlarında taşıdıkları kefen olarak da kabul edilir. Bazen erkekler öldüğünde eşlerinin “*eleçek*”leri kefen olarak kullanılmıştır (Cusupov vd. 2011: 385). Bundan dolayı “*eleçek*” birine hediye edilmez, hatta başkasının öylesine denemek için bile takmasına izin verilmez; kirli ellerle veya yabancı birilerinin dokunmamasına özen gösterilir. Kırgızlar için “*eleçek*” kutsal bir başlıktır. Evli kadınların diğer bir başlığı olan yazma veya başörtüsünü, kızlar gelin olduğu yani kayınpederinin evine geldiği gündен itibaren hayatlarının sonuna kadar takarlar.

Saç Kesmek veya Saç Örgüsünü Çözmek

Kırgızlarda kadınların saç kesmesi iyi karşılanmaz. Saçı kesince rızkın, ömrün ve bahtın da kesileceğine inanılır. 1917 Ekim Devrimi’nden sonra bu durum yavaş yavaş değişmişse de günümüzde yaşlılar tarafından kızların saç kesmesi halen hoş karşılanmamaktadır. Eskiden toplumu zor duruma düşüren, ahlak dışı eylemde bulunan yani kocalarını aldatan kadınların saçları kesilerek cezalandırılmıştır. Bu durum Manas Destanı’nda:

*Munu kılğan katındı,
Çaçtarın kırkıp.
Ker baytalga mingizip,
Kementyadı kiygizip,
Atasının koluna,
Alıp barıp berbeybi.*

Bunu yapan kadını,
Saçlarını kesip.
Yağız ata bindirip,
Kaftanını giydirip,
Babasının evine,

Götürüp bırakmaz mı (Karasayev, 1995:

172) şeklinde geçmektedir. Saçı açık bırakmak ise Kırgızlarda yas alameti olarak kabul edilir. Ölen insanın peşinden yas tutan kadınlar saçlarını, yanakları, sırtı örtecek şekilde salıverirler. Kısacası, kocası ölen kadının saç örgüsü çözülür ve saçlar açık olarak salıverilir. Bu görüntü kadının kocasına çok üzüldüğünün, yandığının belirtisi sayılır. Evlendikten sonra yazma ve başörtüsü takarak saçlarını göstermeden gezen kadınlar, kocası ölünce saçlarını açıkça salarak bahtsızlıklarını, talihsizliklerini ilan etmiş olurlar (Moldokulova, 2016:114; Mambetova, 2016: 649). Bundan dolayı günümüzde saçını açıp salan kızlara, büyükler özellikle yaşlı kadınlar “*Uğursuzluk çağırıyorsun, toplu saçını*”, “*Kocası ölmüş kadın gibi yapma, saçını topla*” diyerek memnuniyetsizliklerini bildirmekle beraber nasihat ederler. Kadın öldüğünde, cenazesi yikanırken saç örgüleri çözülür, tam ikiye ayrılarak iki koltuğundan geçirilir ve öylece kefenlenir. Kadın öldüğünde saçları koltuklarına kadar gelmezse günah sayılır. Bu uygulama ve inanış günümüzde de devam etmektedir.

Kırgızların inanışlarına göre saçlar kâinattaki bütün bilgileri getirip ileten bir enerjik güce sahiptir. Hatta insan canının saçında bulunduğu inanılır (Murzakmetov, 2020:49). Bundan dolayı saça iyi bakmak, zamanında taramak ve örmek gerekir. Çünkü örülü saç kara güçler yaklaşamaz, yaklaşırsa da örgüden geçemezler. Yeni doğmuş ço-

cukların ağzına annesinin saçını uzatıp, çocuğun midesinin kalkmasını ve kusmasını sağlarlar (Murzakmetov, 2020:69). Sonra ağzına tereyağı koyarlar. Bu uygulamayı yaparak, çocuk için kutsal sayılan annenin saçıyla bebeğin midesinin yerleşmesini ve temizlenmesini sağlamış olurlar.

Sonuç

Sadece ailede değil toplumda da çok önemli yere sahip olan kadın, Kırgızlarda ailenin kutu olarak görülmüştür. Kadının olmadığı evde yaşamın, bereketin olmadığını düşünen Kırgızlar için her ne kadar soyu devam ettiren erkek çocuklar önemli olsa da kızlar geride kalmamış, bir kenara atılmamış, konuk dedikleri kızları için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmışlardır. Kırgızlar arasında uzun saçlı kızlar, güzel ve edepli olarak kabul görmüştür. Kırgızlarda “sekelek”, “biykeç”, “beşkökül”, “koluktu”, “kelin”, “zayıp” gibi adlandırmalar öylesine değil, yaş grubuna ve evlilik statüsüne göredir ve kadınların edebi, ahlakı, toplumdaki yeri, davranışları gibi önemli durum ve süreçleri ifade eder. Saçına iyi bakmak her Kırgız kadının önemli görevlerinden biridir. Kırgız kadınlarının saçlarına taktıkları ziynet eşyaları genellikle gümüşten yapılmıştır. Kırgızlar küpe, çaçpak, bilezik gibi gümüşten yapılmış eşyalardan çıkan sesin cin, şeytan gibi kötü ruhlardan koruyacağına inanırlar.

Kırgız kadını evlendikten sonra hiçbir zaman başı açık dolaşmaz. Başörtüsü, evliliğin simgesidir ve kadının medeni durumunu simgeler. Buna “başını açuu” töreni örnek verilebilir. Kocasını ölen veya boşanan kadınlar için “başını açuu” töreni yapılır. Söz konusu törende, kocasını ölen kadın yıl aşını verdikten sonra başı açarak serbest bırakılır. Bu aynı zamanda eşinden ayrılmak isteyenlerin nikâhlarının gelenek açısından da feshedildiği törendir. Bu durumda başın açılması, kocasını olmayan kadına serbest yani bekâr hayatı yaşama izninin verilmesi demektir.

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giyimde de başlayan evrenselleşme ile beraber saçlarda da değişimler başlamıştır. Beş kâkül olarak örülen kızların saçları, okullarda iki örgü olması şartı gereği, değişim geçirmiştir. Toplum tarafından itiraz edilmesine rağmen “tebetey”, “takıya topu” gibi kızların başlıkları da yavaş yavaş günlük kullanımdan çıkartılmıştır (Attokurov, 1998: 120).

Her ne kadar 1917 Ekim Devrimi’nden sonra yavaş yavaş yukarıda bahsedilen bazı gelenekler ve uygulamalar yok olmaya başladıysa da Kırgız toplumunda kadınların uzun saçlı olması ve evli kadınların mutlaka başında başörtüsü olması gibi gelenekler hiçbir zaman unutulmamış, yaşamını canlı bir şekilde sürdürmektedir. Büyük şehirlerde başörtüsünü takmayan evli kadınlar kırsal kesimlere gittiğinde ya da evlerine büyükleri geldiğinde mutlaka başlarına başörtülerini takmaya özen gösterirler. Günümüzde gelinlerin şehirde bile olsa özellikle kayınpederinin ve büyüklerin bulunduğu mekânda başı açık gezmemesi buna bir örnektir. Yukarıda bahsedilen başörtüsünün dışındaki başlıklar (ükü topu, tebetey, eleçek) ise günümüzde törenlerde, bayramlarda giyilen millî başlıklar hâline gelmiş; ayrıca sanatçıların sahnede giydikleri özel kostümün bir parçası haline almıştır. Eskiden beri Kırgızlar için erkeklerin başlıkları gibi kadınların başlıkları da kutsal sayılmıştır. Çünkü başlıklar Kırgızlar için insan başıyla eşdeğerdir. Başlıklar bütün bu özellikleriyle millî simgelerdir.

NOTLAR

1. Koyun ve keçinin postundan un elemek veya hamur açmak için yapılan bir nevi kalın bez.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abramzon, Saul Mendeleyeviç. Kirgizi i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kulturnie Svyazı. Leningrad: Nauka Yayınları, 1971.
- Abduldayev, Esengul ve İsayev, Döölötşa. Kirgiz Tilinin Tüshündürm Sözdüğü. Frunze: Mektep Yayınları, 1969.
- Acı, Üsöyün. Kirgiz Sancırası. Kirgızdar, (Haz. K. Cusupov), Bişkek: Kirgızstan Yayınları, 1991.
- Akmataliyev, Abdıldacan (vd). Koşoktor. Bişkek: Şam Basması, 1998.
- Akmataliyev, Amantur. Ata-Ene menen Balanın İç Ara Mamilesi, *Ata-Babalar Taberigi, Kirgızdın Adep-Ahlak, Salt-Sanaa, Ürp-Adat, İrim-Cırım cana Cörölgölör Cıynagi*, (Haz. M. Karimov), Bişkek: Biyiktik Yayınları, 2011a.
- Akmataliyev, Amantur. Kirgızdın Köönörbös Döölöttörü. Bişkek: Şam Yayınları, 2011b.
- Antipina, Klavdiya ve Köçkönov, Aydarbek. Kirgızdın Eldik Kiyimderi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Attokurov, Sabır. Kirgiz Etnografyası. Bişkek: KUUU Basması, 1998.
- Bayaliyeva, Toktobübü. Drevnya i Rannesrednevekoyaya Kultura Kirgızstana. Frunze: İlim Basması, 1967.
- Bayaliyeva, Toktobübü. Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki U Kirgızov. Frunze: İlim Basması, 1972.
- Baycıgitov, Kalıbek. Kirgiz Mifteri cana Legendaları. Frunze: İlim Basması, 1985.
- Cusupov, Keneş. Madaniyat. *Kirgızdar*, C. XII, Bişkek: Biyiktik Yayınları, 2011.
- Drykanbayev, Bolot. Adamın Körkü Çüpürök, Baş Kiyim, *Kirgiz Narkı*, (Haz. B. Bekeşov), Bişkek: Print-Ekspress Yayınları, 2016.
- Drykanbayeva, Mayramgül. Kirgızlarda Atalar Kültü. Konya: Kömen Yayınları, 2016.
- Karasayev, Hüseyin. Nakıl Sözdör. Bişkek: Kirgızstan Basması, 1995.
- Karasayev, Hüseyin. Kamus Naama, 2. Basılışı. Bişkek: Salam Basması, 2016.
- Mambetova, Burul. Adamın Körkü Çüpürök, *Kirgiz Narkı*, (Haz. B. Bekeşov), Bişkek: Print-Ekspress Yayınları, 2016.
- Moldokulova, Dinara. Kirgızdın Saltık Cürüm-Turum Madaniyatı (XIX Kılımdın ayacı-XX. Kılımdın başı). Bişkek: Sarıbayev T. T Yayınları, 2016.
- Murzakmetov, Abdimitalip. Kirgiz-Özbek Etnomadaniy Calpılıktarı, Borborduk Aziya Universitesi Yayınları, 2020.
- Sarnagoyev, Baydılda. Aşudan Bergen Otçyotum, Frunze, 1984.
- Soltonoyev, Belek. Kirgızdın Turmuşu. *Kirgızdar*, (Haz. K. Cusupov), Bişkek: Kirgızstan Yayınları, 1991.
- Valihanov, Çohan. Sobr. Soçineniy, *Dnevnik Poездki Na İssık -Kul*, C. 5, 1984.

EK-1: RESİMLER

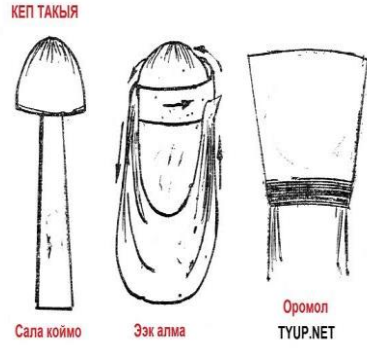
1. Ükü/takiya topu

2. Tebetey

3. Eleçekli bayan

4. Eleçek'in yapımı

5. Beş kökül kız ve çaçpak

6. İki örüm saçı ve şökülölü (evlenecek) kız

<http://vzglyadriv.kg/sdelay-sam/7802-kyrgyzdyn-uluttuk-bash-kiyimderi.html>

<http://www.Tyup.net> (Erişim tarihi: 18. 09. 2021)